

Een levensgevaarlijke marionet: de terdoodveroordeling van Anton Mussert

Derk Venema

...dieser Eingang war nur für dich bestimmt.
Ich gehe jetzt und schließe ihn.

1. INLEIDING

Al tijdens de Duitse bezetting was het voor de Nederlandse regering in Londen, en voor vele anderen, duidelijk dat NSB-leider Anton Mussert niet gehandhaafd kon worden in de naoorlogse samenleving. In mei 1941 verkondigde koningin Wilhelmina in een radiotoespraak vanuit Londen dat voor het 'handvol landverraders [...] in bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn'.¹ Ook minister-president Gerbrandy keek met de luisteraars in september 1943 uit naar de dag 'waarop de zuivering van onze vaderlandse bodem van Duitsers, nationaalsocialisten en andere verraders een voldongen feit zal zijn'.² En inderdaad: op 7 mei 1946 werd op de Waalsdorpervlakte Musserts doodvonnis door een vuurpeloton voltrokken. Hoe kwam het zo ver? Wat heeft ervoor gezorgd dat de overheid ruim tachtig jaar na de beëindiging van de doodstraf voor niet-militairen toch weer naar dit middel greep, dat al een eeuw lang wreed en barbaars gevonden werd? En voor welke gedragingen en met welke redenen hebben het Haagse Bijzonder Gerechtshof (BG) en de Bijzondere Raad van Cassatie (BRvC) deze straf voor Mussert gepast geacht?

Ik begin met het arrest van de BRvC en de 'sententie' van het BG.³ Tegenstrijdigheden in de aanklachten, de ondervraging en de uitspraken vragen om opheldering in een breder dan strikt juridisch perspectief. Hetzelfde geldt voor de juridische onderbouwing van de doodstraf. Het antropologische begrip 'morele hygiëne' verheldert in veel gevallen afwijkend gedrag in tijden van crisis, zoals een democratische transitie na een fascistische bezetting. Ik gebruik dat begrip niet voor een psychologische reconstructie van de

1 Schaap 2007, p. 232; Noach 1948, p. 1-2.

2 Gerbrandy 1985, p. 107. Zie ook de verbijsterende ontwerptekst voor een vroege radio-rede waarin de naoorlogse terechtstelling van de NSB-leiders wordt aangekondigd in Groen 2009, p. 51.

3 BG 's-Gravenhage, 12 december 1945, *Na-Oorlogsche Rechtspraak (NOR) 1945-1946*, 1; BRvC 20 maart 1946, *NOR 1945-1946*, 124. Paginanummers tussen haakjes verwijzen naar de uitgave van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Het proces Mussert*, 1987.

overwegingen en het beslissingsproces van de aanklager, de advocaat-fiscaal en de rechters, maar voor een duiding van de opmerkelijke behandeling van de zaak Mussert in de naoorlogse context.

2. TEGENSTRIJDIGE BEELDEN

De laatste overweging van het arrest van de BRvC luidt: 'dat al hetgeen requirant, zij het ook wellicht zonder laaghartige gezindheid, tegen het Koninkrijk en het Nederlandsche volk heeft misdaan, dan ook de doodstraf volkomen rechtvaardigt' (298). Dat doet vermoeden dat die misdaden wel zeer ernstig moeten zijn, dat ze blijkbaar ook bij gebrek aan kwaadaardige bedoelingen toch de doodstraf rechtvaardigen. Direct voorafgaand aan deze slotzin behandelt de Raad het laatste cassatiemiddel, dat de hoogte van de straf ter discussie stelt. De reden voor de maximale straf is volgens de Raad dat Mussert zich als leider van de NSB met de verwerpelijke vijandelijke bezetter heeft ingelaten om voor zichzelf een machtspositie te verwerven en zo tot een 'valsch, doch voor velen verleidelijk symbool van toenadering en zelfs vriendschap met den vijand' (297) is geworden, wat, zoals ook het hof op had gemerkt, tegen 'den wil en den geest van nagenoeg het geheele volk' inging (179, 297).

Dat is interessant, want hier wordt Musserts aanhang zowel klein als groot genoemd. Enerzijds benadrukt de BRvC het 'on-Nederlandse' van Musserts opvattingen en gedrag. Vanuit dat perspectief wordt hij als een algemeen gehate, marginale outsider met een verwaarloosbare aanhang neergezet: 'tegen den wil en den geest van *nagenoeg het geheele volk*'. Hij hoort er niet bij en vrijwel niemand is het met hem eens. In zijn requisitoir betoogt J. Zaaijer, procureur-fiscaal bij het BG, dat Mussert 'door het volk verafschuwde en veracht' werd (71), en dat het volk hem 'in zijn ijdele hansworsterij van opgeblazen kikker te belachelijk vond, om hem nog oprecht te kunnen haten' (84). Voortdurend opponeert hij nationaalsocialisten en hun ideologie aan 'Nederlanders', 'ons volk', en 'Nederland' (58, 63, 64, 72, 82, 83). Anderzijds wordt het gevaar en dus de ernst van Musserts daden als dermate groot voorgesteld dat daar de doodstraf bij past. Vanuit dat perspectief is hij op eens een 'voor *velen* verleidelijk symbool' (297). Zaaijer rept in zijn requisitoir van een 'zeer aanzienlijk' aantal NSB'ers dat met het Duitse leger tegen Rusland heeft gevochten (74). Dat Mussert niet als eenling maar als NSB-leider handelde, maakte zijn daden 'belangrijk en gevaarlijk' (62-63): hij bekleedde een 'leiderspost' en beging daarom een 'misdad tegen zijn volk' (84). Daardoor worden zijn misdaden 'in buitengewone mate [...] verzwaard' (297).

Het intern tegenstrijdige beeld van Mussert komt op een andere manier nog pregnanter tot uitdrukking: enerzijds wordt de NSB-leider in de aanklacht en de uitspraken gepresenteerd als kwaadaardig medeverantwoordelijk onderdeel van de satanische nationaalsocialistische doodsvijand, terwijl

hij anderzijds als niet meer dan een politiek naïeve, machteloze, zichzelf overschattende marionet van de Duitse bezetter wordt afgeschilderd. Hij is dus onbeduidend en staatsgevaarlijk, een naïeve idealist en een kwaadaardige verrader tegelijk. Ik zal hier iets langer bij stilstaan alvorens de juridische onderbouwing van het doodvonnis uiteen te rafelen, en de bredere sociologische en antropologische achtergronden van de eliminatie van Mussert te schetsen.

Ik begin met de laatstgenoemde kant van deze tweede tegenspraak: de vereenzelviging van Mussert met de Duitsers, zijn bondgenootschap met de vijand. Zaaijer maakt daar veel werk van, en wel op twee manieren: 1) Mussert en de NSB zouden niet alleen geestverwanten van de Duitse nazi's zijn, maar 2) ook actief het Duitse bezettingsbeleid en de Duitse oorlogvoering hebben gesteund en bevorderd. Van het begin af aan was volgens de procureur-fiscaal de geestelijke instelling van de NSB al precies dezelfde als die van de Duitse nazi's, wat zou blijken uit het feit dat het programma van de NSB (1931) een 'slaafsche copie' was van het Duitse voorbeeld (54), wat advocaat-fiscaal G.E. Langemeijer in zijn conclusie voor de BRvC nog eens herhaalt (279). (Dit is overigens feitelijk onjuist, althans sterk overdreven.⁴) De samenwerking met de Duitsers tijdens de bezetting was door deze geestelijke alliantie al lang voor de oorlog onvermijdelijk geworden, en de doorlopend benadrukte onderworpenheid en trouw aan de vijand (56, 57, 58, 61, 62, 65, 74, 76, 79, 84) '[kwamen] voort uit innerlijke overtuiging, uit innerlijken drang' (54).

De belangrijkste uitdrukking van die drang tot samenwerking met de vijand is volgens de aanklager Musserts plan voor een Bond van Germaanse Staten.⁵ We moeten daar nader op ingaan, omdat dit het *retorische* hoofdpunt van de aanklacht en de veroordeling vormt. Mussert bleef er tijdens de bezetting langer dan de meesten van overtuigd dat Duitsland voortaan de leidende politieke rol in Europa zou spelen. Daarvan uitgaande hoopte hij Hitler ervan te kunnen overtuigen Nederland, en andere bezette landen, in een statenbond een relatief zelfstandige positie te laten behouden.⁶ Dat ging evenwel niet van een leien dakje, omdat er zowel bij de Duitsers (Goering, Himmler) als in de eigen gelederen (Rost van Tonningen, de Nederlandse/Germaanse SS) fracties waren die de voorkeur gaven aan opname van Nederland in een groot-Germaans rijk, een eufemisme voor annexatie.⁷ Dit wordt zowel door Mussert als door Zaaijer breed uitgemeten. Voor Mussert betekende dit dat hij een verbeterde strijd voerde voor de (relatieve) onafhankelijk-

4 Zie voor de NSB: Programma 1931; voor de NSDAP: Feder 1935, p. 11-15, 27-31. De teksten zijn ook op internet te vinden.

5 *Vijf nota's* 1947.

6 Mussert 2005, p. 82.

7 Meyers 2005, p. 181-182, 228-231.

heid van Nederland; de NSB was zelfs de 'bovengrondse verzetsbeweging tegen Himmler' (138). Mussert vestigde in deze strijd al zijn hoop op Hitler, omdat hij er rotsvast van overtuigd was dat de Führer Nederland niet zomaar wilde annexeren (137, 140-143). In augustus 1940 stuurde hij het plan voor de statenbond naar Hitler op, maar kreeg tijdens zijn bezoeken aan Berlijn nooit enige concrete toezegging.⁸

Zaaijer interpreteert het plan daarentegen in diametraal tegenovergestelde richting: niet als een nobele patriottische poging om zoveel mogelijk zelfstandigheid voor Nederland te behouden in een door Duitsland gedomineerd Europa, maar als een verraderlijke 'aanslag om het rijk geheel onder vreemde heerschappij te brengen', strafbaar gesteld in art. 93 Sr (85).⁹ Dit is het eerste van de drie strafbare feiten die Mussert ten laste werden gelegd, en hieraan wordt veruit de meeste aandacht besteed in requisitoir en uitspraken. Mussert had in Zaaijers perspectief een 'consequente politiek' gevoerd om 'het voor zijn vrijheid vechtende Nederlandsche volk [...] in duurzame afhankelijkheid te brengen van zijn doodsvijanden en van hun opperhoofd' (64). Alle feiten in de tenlastelegging vormen volgens Zaaijer juridisch één jarenlang voortgezette handeling die onder deze delictsomschrijving valt (69). Zo ernstig zijn Musserts misdaden, dat voor iedereen duidelijk is, dat hij de doodstraf moet krijgen. De procureur-fiscaal ontziet zich niet dit al aan het begin van zijn requisitoir te melden: 'welke straf Mussert verdient – dat weet men zonder proces óók al wel' (52). De NSB-leider is nu eenmaal de man 'in wien voor ons het landverraad was gesymboliseerd' (52).

Tegelijkertijd, en dat is de andere kant van deze tegenspraak, zet Zaaijer Mussert neer als een onbeholpen naïeve pias die de Duitsers niet serieus namen. Dat is opmerkelijk, want het doet afbreuk aan het veronderstelde gevaar en de ernst van Musserts daden. Toch kan de aanklager het niet laten om Mussert keer op keer te kleineren en als mislukkeling af te schilderen. Het belangrijkste wat mislukte, was het plan voor de Germaanse Statenbond. Dat is nog vreemder, want dat plan was nu juist de hoofdmoot van de aanklacht. Het is dan ook op zijn minst verrassend te noemen wanneer men op pagina 65 in het requisitoir leest: 'Van de nota over den Bond der Germaanse Volkeren heeft niemand zich verder iets aangetrokken.' Dat Mussert blind op Hitlers sympathie en steun voor zijn plan bleef vertrouwen, wijt advocaat-fiscaal Langemeijer aan een 'mateloze hoogmoed' en 'mateloze zelfoverschatting' (278). Mussert heeft zich volgens Zaaijer uit ijdelheid en zwakheid door de bezetter bij de neus laten nemen (65). Sterker nog, 'het eenige wat in een door Duitsland overheerscht land er werkelijk toe deed [was] de vraag [...] wat de Duitse machthebbers wilden' (75). Dat gold ook voor de 'vorm waarin

8 *Vijf nota's* 1947, p. 14; Meyers 2005, p. 216-218, 220-221.

9 Wetsartikelen zijn geciteerd en genummerd naar het toenmalige Wetboek van Strafrecht, zoals opgenomen in de 'Fruin' van 1947.

het samengaan met Duitsland werd georganiseerd', die 'niet van de N.S.B., maar van de Duitse machthebbers afhing' (83). In deze lijn vat Zaaijer aan het eind van zijn betoog het handelen en de status van Mussert samen als 'marionetschap' (84), een term die de verdachte zelf ook al had gebruikt.

Je zou bijna denken dat hier sprake was van een volstrekt ondeugdelijke poging van een onschuldige dwaas,¹⁰ maar de omstandigheid dat Mussert geen 'willekeurig particulier' maar NSB-leider was, maakt zijn daden minder onschuldig (62). Voordat ik overga naar een verklaring voor de twee hier gesignaleerde tegenstrijdigheden, is het van belang precies te weten hoe de doodstraf juridisch onderbouwd was. Dat versterkt namelijk de behoefte aan een buiten-juridische verklaring.

3. JURIDISCHE ONDERBOUWING

De veroordeling is in de sleutel van Musserts 'politiek streven' getoonzet, dat als landverraad en uitlevering van Nederland aan een boosaardige vijand het plot vormt van een narratief waarin alle ten laste gelegde gedragingen een uiting van dat streven zijn. Zoals gezegd is in dit scenario het plan voor de Germaanse Statenbond de belangrijkste uiting van dat streven en staan alle andere ten laste gelegde feiten in dienst van de poging dit plan door Hitler te laten overnemen (73). Hoewel Zaaijer van mening is dat dit plan en de uitvoering ervan te kwalificeren zijn als een 'aanslag ondernomen met het oogmerk om het Rijk geheel of gedeeltelijk onder vreemde heerschappij te brengen' (art. 93 Sr), verklaart het BG dit slechts in een zeer verdunde vorm bezeugen. De raadsheren zijn er niet van overtuigd dat een dergelijke 'aanslag' (dat betekent poging) *zelf* heeft plaatsgevonden, maar dat Mussert slechts een ander (namelijk Hitler) heeft trachten te bewegen dat misdrijf mede te plegen, en plannen voor de uitvoering van dat misdrijf onder zich had, *met het oogmerk het misdrijf voor te bereiden of te bevorderen* (art. 96 lid 2 sub 1 en sub 4 jo. art. 93 Sr). Hierop stond maximaal slechts vijf jaar gevangenisstraf, terwijl voor de aanslag zelf levenslang gegeven kon worden. In de bijzondere strafrechtspleging gelden evenwel hogere strafmaxima: vanaf een regulier maximum van vijftien jaar kan, nu nog steeds, levenslang worden opgelegd, en destijds ook de doodstraf. Een regulier maximum van vijf jaar kan en kon evenwel ten hoogste verdubbeld worden (art. 11 Besluit Buitengewoon Strafrecht, BBS¹¹). Kortom: voor het statenbondplan, de hoofdaanklacht, kon geen doodstraf worden opgelegd.

¹⁰ Cf. Mok 1987, p. 378.

¹¹ Besluit van 22 december 1943, *Stb.* 1943, D 61. Het BBS geldt nog steeds, met de nodige wijzigingen, zoals in 1990 de verwijdering van de doodstraf, die na de grondwetswij-

Gek genoeg heeft Zaaijer niet de *samenspanning tot* het plegen van de aanslag om het Rijk onder vreemde heerschappij te brengen ten laste gelegd (art. 96 lid 1 Sr). Die was namelijk ten eerste makkelijk bewijsbaar, omdat de jurist Johan Herman Carp als getuige had verklaard dat hij het plan voor de statenbond voor Mussert had opgesteld (17-18), en ten tweede strafbaar met hetzelfde maximum als het misdrijf zelf (art. 13 lid 1 BBS), dus met levenslang, en via art. 11 BBS met de doodstraf.

Maar gelukkig voor de buitengewone rechtsplegers, en helaas voor Mussert, vallen sommige bewezenverklarde feiten ook nog onder art. 102 lid 1 Sr (hulpverlening aan de vijand). En op hulpverlening aan de vijand stond maximaal vijftien jaar, zodat het BG daarvoor wel de doodstraf kon opleggen. Mussert had namelijk actieve deelneming aan de Duitse oorlogvoering bevorderd door het oproepen tot dienstdoening in het Duitse leger voor de strijd tegen Rusland en het meermaals afnemen van de eed van trouw aan Hitler. Deze feiten, en alleen deze, hebben de doodstraf *juridisch* mogelijk gemaakt. Dat lijkt een beetje karig, zo niet ronduit onverantwoord,¹² zeker aangezien de zaak zo wordt gepresenteerd alsof het statenbondplan tot de doodstraf leidt.¹³ Niets over het actief steunen van de Jodenvervolging, de arbeidsinzet en de economische uitbuiting van Nederland, en ook niets over de terreur van de Landwacht. Deze zaken leveren weliswaar goede argumenten tegen de rehabilitatie van Mussert,¹⁴ maar om zijn doodstraf juridisch te funderen, hadden ze ten laste gelegd en bewezen moeten worden.

4. MORELE HYGIËNE

Waarom waren die zaken niet ten laste gelegd? Waarom is de dagvaarding zo opgesteld, en zijn het requisitoir van Zaaijer en de sententie van het BG zoals ze zijn? Ook voor de niet-jurist kreeg het proces door zijn onevenwichtigheid een 'zonderling effect'.¹⁵ Dat kwam onder meer doordat men bij de Bijzondere Rechtspleging in het algemeen binnen de kaders van 'hulpverlening aan de vijand' bleef, en er nauwelijks aandacht was voor de 'misdaden

ziging van 1983 al niet meer kon worden opgelegd. Zie bv.: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0002006/>.

12 Mok 1987, p. 380.

13 Waarschijnlijk zijn mede daardoor Moks weergave van de toepasselijke strafmaxima en de wettelijke grondslag voor Musserts doodstraf onjuist, zie Mok 1987, p. 365-366. Ook Belinfante (1978, p. 465) gaat van onjuiste veronderstellingen uit.

14 Barnouw & Romijn 2005. Zie voor de verdere discussie naar aanleiding van het door Gerard Groeneveld uitgegeven en ingeleide Mussert 2005: Von der Dunk 2005, Van der Heijden 2005 en Schöffers 2005.

15 Meyers 2005, p. 269.

tegen de menselijkheid' zoals bij de processen van Neurenberg. Daardoor kwam de ware ernst van de misstanden niet voldoende tot uitdrukking en maken volgens A.A. de Jonge 'vele uitspraken van de tribunalen en bijzondere gerechtshoven op ons een gekunstelde indruk'. Er is volgens hem een kans gemist om het 'rechtsbewustzijn van het Nederlandse volk op een hogere trap te brengen door duidelijk uiting te geven aan het groeiende besef van boven-nationale normen van menselijkheid'.¹⁶ Maar ook zonder die terminologie slaagden de bijzondere magistraten erin Mussert als onmenselijk te kwalificeren en zo rijp te maken voor verdelging.

Welke straf Mussert verdiende en zou krijgen, wist iedereen al van tevoren, zoals procureur-fiscaal Zaaijer al aan het begin van zijn requisitoir memoreerde (52). Jaren later, na voorlezing van die opmerking in een interview, voegt hij eraan toe: 'dat was gewoon... dat hing in de lucht, je kon van niemand verwachten dat hij zich iets anders van dat proces verwachten zou, op dat ogenblik'.¹⁷ Musserts advocaat C.R.C. Wijckerheld Bisdom bevestigt openhartig in een brief aan de biograaf van zijn vroegere cliënt dat 'in die naoorlogse dagen er een communis opinio bestond dat de ergste NSB-ers – en in de eerste plaats Mussert die nu eenmaal als NSB-er bij uitstek gold – er niet met minder dan de doodstraf af mochten komen'.¹⁸

Advocaat-fiscaal Langemeijer, geen pleitbezorger van de doodstraf, verklaart later dat hij in eerste instantie niet goed wist of hij in zijn conclusie voor de BRvC wel de doodstraf moest aanbevelen. Er was echter één bewijsmiddel dat de doorslag gaf. Dat was de niet verzonden ontwerp-brief van Mussert aan rijkscommissaris Seyss-Inquart waarin hij de executie van tien 'personen uit communistisch-Joodse kringen' als vergelding van de moord op een Duitse militair een 'verstandig besluit' noemt (198). Toen Langemeijer die brief onder ogen kwam, dacht hij: 'nou, verdomme, dan ga je d'r maar an'.¹⁹ Aan het eind van zijn conclusie zei hij hierover: '[...] bij iemand met een behoorlijk moreel gevoel zou het nooit zijn opgekomen zoo'n brief te schrijven. Dat is het punt waar de zaak om draait' (279). Hoewel Mussert volgens hem eigenlijk maar een 'onbetekenend mannetje' was dat het 'niet zo erg gemeend had, maar eenvoudig slap was',²⁰ rekent hij hem vanwege die ontwerp-brief diens 'grote morele stomphed' (280) zozeer aan dat hij concludeert tot verwerping van ook het laatste cassatiemiddel en dus tot het handhaven van de doodstraf. De president van de BRvC is het blijkens zijn verhoor daarmee eens. Dat de brief niet verzonden was acht hij 'niet van het

16 De Jonge 1968, p. 185, zie ook p. 181-183.

17 *Vrije Geluiden* 1988, min. 19-20.

18 Meyers 2005, p. 268.

19 *Vrije Geluiden* 1988, min. 38.

20 *Vrije Geluiden* 1988, min. 38.

minste belang', en hij verwijt 'den verdachte niet de gevolgen, maar den brief op zich zelf, of zelfs maar het ontwerp daarvan' (199).

De juridische grond en de feitelijke redenen voor de doodstraf liepen dus sterk uiteen.²¹ Dat Mussert niet mocht blijven leven, stond voor het begin van het proces vast. De associatie met de vijand, met het kwaad van het Duitse nationaalsocialisme, was te sterk. Hij was een paria waar niemand die nog iets te verliezen had mee geassocieerd wilde worden.

Na de verdrijving van een onderdrukkend regime is er behoefte aan duidelijkheid over wie aan de goede en wie aan de verkeerde kant stond, en aan afrekening met die laatsten. Daarbij hoort een herschikking van wat als rechtmatig en wat als onrechtmatig te gelden heeft, ook met terugwerkende kracht. In zulke omstandigheden worden rechtsregels gemaakt en procedures gevolgd die onder normale omstandigheden niet acceptabel zouden zijn.²² Het proces tegen Mussert is hier een voorbeeld van. In plaats van de zaken ten laste te leggen die de grootste ongewenste gevolgen hebben gehad voor personen in Nederland (feitelijke ondersteuning van Jodenvervolging, arbeidsinzet etc.), en waarvoor Mussert als NSB-leider medeverantwoordelijk gehouden zou kunnen worden, heeft men ervoor gekozen hem zoveel mogelijk met de Duitse nationaalsocialisten te *associëren*, en hem als on- of anti-Nederlands neer te zetten. Daarvoor is het statenbondplan als overkoepeleland landsverraderlijk motief gebruikt, terwijl dat tegelijkertijd juist door aanklager en rechters erkend werd als goedbedoeld, maar ondeugdelijk, tot mislukken gedoemd plan. Ook in de filmdocumentaire over Mussert van Paul Verhoeven uit 1970 bevestigt Zaaijer dat nog eens: 'de verdediging van Mussert was juist, wat de feiten betreft'.²³ De doodstraf is uiteindelijk gebaseerd op het werven van *vrijwilligers* voor het Oostfront. Daarmee viel Mussert echter wel onder de *caoutchouc*-definitie in artikel 102 Sr: 'hij die opzettelijk, in tijd van oorlog, de vijand hulp verleent.' Dat kan alles betekenen, en Mussert merkte dan ook terecht op dat in feite iedereen die tijdens de bezetting doorwerkte in de levensmiddelenbranche, het openbaar vervoer, de ambtenarij, de industrie etcetera de Duitsers een dienst bewees (127, 147).²⁴ En zelfs al heeft de vijand niets aan de hulp gehad, dan staat dat de strafbaarheid nog niet in de weg.²⁵ Men kon na de oorlog dus zo ongeveer naar believen personen vervolgen en veroordelen.

21 Cf. Mok 1987, p. 380.

22 Venema 2012.

23 Verhoeven 1970, min. 50-52.

24 Zie ook Klemann 2004 en Meihuizen 2003, p. 499-503, 516-518.

25 Van Eck 1945, p. 222-223.

Een open discussie over de vraag of Mussert het Nederlands belang had gediend was in die jaren nog niet mogelijk.²⁶ Het ging in het proces dan ook primair om het benadrukken van een categorisch onderscheid tussen goed (Nederland) en kwaad (nazi-Duitsland), waarbij Mussert bij het kwaad werd ingedeeld. Niet de gevolgen van zijn handelen, maar zijn politieke associaties en vermeende intenties waren de grond voor zijn terdoodveroordeling. Hoewel de dood van Mussert door velen als een bevredigende vergelding van veel leed en onrecht werd ervaren, is de meer fundamentele betekenis van het doodvonnis die van *morele hygiëne*: het onderscheid en de scheiding tussen goed en kwaad, wij en zij, democratie en nazisme. Hier werd politiek bedreven in de Schmittiaanse zin van het benadrukken van het onderscheid tussen vriend en vijand.²⁷

Mussert had vuile handen gemaakt in zijn pogingen om wat hij zag als de belangen van het Nederlandse volk te behartigen. Daarin was hij niet de enige. Johannes van Loon had zich met Duitse goedkeuring tot president van de Hoge Raad laten benoemen, landsadvocaat jhr. Gerard Willem van der Does adviseerde de Artillerie-Inrichtingen om munitie voor de Duitsers te produceren en Jan de Quay richtte de Nederlandsche Unie op, die politieke samenwerking met de Duitsers nastreefde.²⁸ Zij ontvingen na de oorlog respectievelijk twee jaar internering, een koninklijke onderscheiding en een ministerspost. Samenwerken met de vijand, zeker op economisch vlak, bracht op zichzelf de betrokkene niet per definitie in (grote) problemen,²⁹ maar in combinatie met een verkeerde politieke gezindheid wel, en de leidersrol in de NSB was daarvan het symbolische toppunt.

Vuile handen kun je wassen in de gunstige gevolgen van je discutabele handelingen, in ander, onbesproken gedrag of in de associatie met schone idealen of onbesmette personen. Mussert had nauwelijks iets van die reinigingsmiddelen te baat genomen, omdat hij dacht: ik moet in de gunst blijven bij de Duitsers, zodat mijn anti-annexionistische politiek een kans maakt. De president van het BG, H. Haga, wijst Mussert erop: 'met een openlijk protest [...] had U misschien bereikt dat het Nederlandsche volk bereid zou zijn, Uw goede trouw aan te nemen' (196). Dat doet sterk denken aan het naoorlogse verwijt aan de Hoge Raad: die had ook geen enkel openlijk protest laten horen tegen het beleid van de bezetter, en had daardoor het vertrouwen van de regering en de bevolking verloren. Beiden dachten meer te kunnen bereiken door hun positie te behouden, en daarvoor was het noodzakelijk de bezetter

26 Cf. De Jonge 1968, p. 181, 182.

27 Schmitt 2001, p. 62-64.

28 Hermans 2008; Meihuizen 2003, p. 107-118, 666; Meijer 2014.

29 Meihuizen 2003.

niet openlijk af te vallen. Dat is de essentie van het probleem van de burgemeester in oorlogstijd.³⁰

In zijn streven naar zelfreiniging³¹ kon Nederland Musserts onafwasbare besmetting met het kwaad niet verdragen. Het doodvonnis volgde op wat veel weg heeft van een rituele uitdrijving. Veel rituelen bevestigen en bestendigen de fundamentele categorieën en structuren van een cultuur. Daarom wordt aan rituelen een belangrijke sociale ordeningsfunctie toegeschreven,³² die mogelijk aan de evolutionaire basis van de cultuur heeft gestaan.³³ Openbare overheidsrituelen vestigen en bevestigen de mythe van een duidelijke scheiding tussen goed en fout, wij en zij.³⁴ De behoefte hieraan is sterker in minder ordelijke omstandigheden, zoals de transitieperiode na de bezetting. Ten aanzien van een morele besmetting zijn zelfs de categorieën vrijwilligheid en onvrijwilligheid – en dus ook de strafrechtelijke schuldvraag – onbelangrijk:³⁵ de besmette persoon moet worden gereinigd, en als dat niet meer mogelijk is, geëlimineerd ter voorkoming van verdere besmettingen. Antropologische en evolutie-biologische fenomenen lijken elkaar hier te spiegelen.

Buitengewone omstandigheden eisen daarom van rechters ook een andere houding dan rustige tijden. In normale omstandigheden is de voorbeeldige rechter iemand die onder andere 'de moed heeft impopulaire [...] beslissingen te nemen'³⁶ en 'zich standvastig [toont] wanneer zijn beslissing indruist tegen de mening van een meerderheid of een minderheid in de samenleving'.³⁷ Het vertrouwen van de burgers in 'de gebondenheid van de rechter aan het recht en zijn ongebondenheid aan al het andere' zou zelfs de 'maatschappelijke grondslag voor het functioneren van de rechterlijke macht' vormen.³⁸ Maar tijdens een politieke omwenteling voelt men zich genoodzaakt zich fysiek en moreel te distantiëren van het verstoten regime en diens aanhang, en kan blijkbaar ook de rechter zich niet aan het overweldigende 'algemeen maatschappelijk *rechtsbewustzijn*' onttrekken, en moet dan die andere kwaliteit aanspreken: de 'stem van het volk' zijn.³⁹ Bovendien moest de BRvC

30 Jansen & Venema 2011, p. 13, 106, 132-133, 151, 211-228, 234, 250, 259, 262, 267, 272-273, 325-326.

31 Cf. Romijn 2002, p. 269.

32 Girard 1979, p. 22-27, 298-299; Douglas 1984, p. 29, 39-40, 73.

33 Jones 2013.

34 Mach 1993, Ch. 3 (met name p. 163), p. 266.

35 Douglas 1984, p. 99, 113.

36 De Groot-van Leeuwen 1991, p. 171.

37 Punt 2.5.1 van de Gedragscode van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak, zie: http://www.nvvr.org/view.php?Pagina_Id=68.

38 De Groot-van Leeuwen 2008, p. 611.

39 De Groot-van Leeuwen 1991, p. 184, 175, cursief in origineel.

de schade die het imago van de rechtspraak door de passieve houding van de Hoge Raad tijdens de bezetting had opgelopen, enigszins herstellen.⁴⁰

5. CONCLUSIE

Als het proces Mussert iets aantoon, dan is het wel dat rechtspraak in het kader van een politieke omwenteling iets fundamenteel anders is dan gewone rechtspraak. Gechargeerd kun je zeggen dat Mussert niet veroordeeld is om wat hij deed, maar om wat hij was: een met de Duitse onderdrukker aanpappende nationaalsocialist. Er was geen betere zondebok dan Mussert. De onoverbrugbare kloof tussen *transitional justice* en recht in normale tijden wordt treffend geïllustreerd door Zaaijer in het eerder genoemde interview:

‘Na een jaar of veertig of vijftig dan komen er van die wijsneuzen die dat nog weer eens gaan bekijken, en die dan vinden van ja, maar als je nou eens bedenkt dat het zo en zo was dan is het toch eigenlijk onredelijk dat die man die straf gekregen heeft en dat soort van verhalen. Maar [...] dat konden we *in die tijd* veel beter beoordelen, wat voor straf of iemand verdiende.’⁴¹

Zó goed, dat een rechtszaak daar slechts de rituele, en in dit geval haast kafkaëske, bevestiging van vormde.

LITERATUUR

- Barnouw, David & Peter Romijn (2005) ‘Beeld Mussert behoeft geen revisie’, *NRC* 22 november.
- Belinfante, A.D. (1978) *In plaats van bijtjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Assen: Van Gorcum.
- Besluit Buitengewoon Strafrecht: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0002006/>.
- Douglas, Mary (1984) *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London: ARK Paperbacks.
- Dunk, H.W. von der (2005) ‘Mussert was geen landverrader’, *NRC* 17 november.
- Eck, D. van (1945) *Het misdrijf van hulp aan den vijand*, Utrecht: Dekker van de Vegt.
- Feder, Gottfried (1935) *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*, München: Zentralverlag der NSDAP.

40 Zie Jansen & Venema 2011.

41 *Vrije Geluiden* 1988, min. 19-20.

- Fruin, J.A. & N.J. Bink (1947) *De Nederlandsche wetboeken zooals zij tot op 15 juli 1947 zijn gewijzigd en aangevuld, benevens de belangrijkste der tot hunne verklaring dienstige wetten en wettelijke verordeningen, met verwijzing naar de tot elk artikel betreffende Fransche en Nederlandsche wetsbepalingen*, 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Gerbrandy, P.S. (1985) *Landgenoten! De radiotoespraken van minister-president Prof.Mr. P.S. Gerbrandy in de jaren 1940-1945 gehouden voor Radio Oranje en De Brandaris*, Franeker: Wever.
- Girard, René (1979) *Violence and the Sacred*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Groot-van Leeuwen, L.E. de (1991) *De rechterlijke macht in Nederland. Samenstelling en denkbeelden van de zittende en staande magistratuur*, Arnhem: Gouda Quint.
- Groot-van Leeuwen, L.E. de (2005) 'Over missers en rechters', *Ars Aequi* (54) 7/8, p. 611-619.
- Heijden, Chris van der (2005) 'Mussert was en blijft een landverrader', *NRC* 22 november.
- Hermans, Herman (2008) *Een ambitieuze jurist in gevaarlijk vaarwater. Johannes van Loon, president van de Hoge Raad in oorlogstijd*, Den Haag: Sdu uitgevers.
- Het proces Mussert* (1987) Amsterdam: Sijthoff.
- Jansen, Corjo m.m.v. Derk Venema (2011) *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950*, Amsterdam: Boom.
- Jones, Dan (2013) 'The ritual animal. Praying, fighting, dancing, chanting — human rituals could illuminate the growth of community and the origins of civilization', *Nature* (493), p. 470-472.
- Jonge, A.A. de (1968) *Het Nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, Den Haag: Kruseman.
- Klemann, H.A.M. (2004) [in 'discussiedossier Noodzakelijk kwaad'], *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* (119) 4, p. 580-581.
- Mach, Zdzisław (1993) *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*, Albany: State University of New York Press.
- Meihuizen, Joggli (2003) *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom.
- Meijer, Cees (2014) *Jan de Quay (1901-1985). Een biografie*, Amsterdam: Boom.
- Meyers, Jan (2005) *Mussert. Een politiek leven*, Soesterberg: Aspekt.
- Mok, M.R. (1987) 'Het doodvonnis van Mussert. Een terugblik veertig jaar later', in: *Naar eer en geweten. Liber amicorum J. Rimmelink*, Arnhem: Gouda Quint.
- Mussert, Anton (red. Gerard Groeneveld) (2005) *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*, Nijmegen: Van Tilt.

- Noach, W.M.E. (1948) *De bijzondere rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Programma der Nationaal Socialistische Beweging in Nederland* (1931) NSB: Utrecht.
- Romijn, Peter (2002) *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955*, 2e druk, Amsterdam: Olympus.
- Schaap, Jord (2007) *Het recht om te waarschuwen. Over de Radio Oranje-toespraken van koningin Wilhelmina*, Amsterdam: Anthos.
- Schmitt, Carl (2001) *Het begrip politiek*, Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Schöffers, I. (2005) 'Waarom Mussert rehabiliteren?', *NRC* 22 november.
- Venema, Derk (2012) 'Transitions as States of Exception. Towards a More General Theory of Transitional Justice', in: N. Palmer, D. Granville & P. Clark (eds), *Critical Perspectives in Transitional Justice*, Antwerpen: Intersentia, p. 73-89.
- Verhoeven, Paul (regie) (1970) *Portret van Anton Adriaan Mussert*, VPRO (televisiedocumentaire), beschikbaar via <http://www.vpro.nl/speel.program.4098247.html>.
- Vijf nota's van Mussert aan Hitler over de samenwerking van Duitsland en Nederland in een bond van Germaanse volken 1940-1944* (1947) Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Vrije Geluiden*, aflevering 'Het spoor terug. De afrekening 10: Berechting 1', VPRO, 13 maart 1988, beschikbaar via <http://www.vpro.nl/vrije-geluiden/media.program.28187636.html>.